

AZƏRBAYCANDA BİOLOJİ MÜXTƏLİFLİK

Təbii sərvətlərin qorunması və davamlı istifadəsi XXI əsrin ən mühüm və global problemlərindən biridir. Bioloji müxtəliflik yer üzərində bütün canlıların - mikroorqanizm, bitki və heyvanların müxtəlifliyi deməkdir. Təbii sərvətlərin ayrılmaz hissəsi olan bioloji müxtəliflik nəhəng, lakin hələ də tam qiymətləndirilməmiş zəngin ehtiyat mənbəyidir. O, bütün ekosistemləri əhatə etməklə həyatın mövcudluğunun əsasını təşkil edir. Bioloji müxtəliflik insanları ərzaq, geyim, enerji və digər materiallarla təmin edir.

Hazırda dünyada 15 milyondan çox canlı növlər mövcuddur və hər gün onların yüzə yaxını bərpa olmadan məhv olur, onların məhv olması bir çox hallarda hiss olunmur. Lakin bəşəriyyətə belə itkilərdən olduqca böyük ziyan dəyir. Yer kürəsinin təbii zənginliyi gündən-günə azalır. Bioloji müxtəliflik təkcə növlərin müxtəlifliyi deyil, o, bütün canlı aləmin yaşayıb inkişaf etməsinə imkan verən əlamətlərin cəmindən ibarətdir. Ona görə də indiki və gələcək nəsillər üçün bioloji müxtəliflik misilsiz milli sərvətdir.

Lakin son illərdə insanların fəaliyyəti nəticəsində, ekosistemlər deqradasiyaya uğramış, bir çox növlər isə məhv olmuş və ya onların sayı kəskin azalmışdır. Bioloji müxtəlifliyin belə sürətlə itkisi Yer kürəsində həyatın özünü təhlükədə qoymaqla qlobal faciyyəyə səbəb ola bilər. BMT-nin ekspertlərinin məlumatına görə, Yer kürəsində təbii meşələrin 45%-i, əsasən son illərdə qırılaraq məhv edilmişdir.

Yer kürəsində bioloji müxtəlifliyin yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə xilas etmək mümkünlüyünü nəzərə alaraq Rio-de-Janeyro şəhərində 1992-ci ilin iyun ayında keçirilmiş Yer Zirvə toplantısında ilk dəfə olaraq bioloji müxtəlifliyin qorunması, bütün bəşəriyyətin ümumi vəzifəsi və davamlı inkişafın tərkib hissəsi kimi qəbul olunmuş və müvafiq Konvensiya imzalanmışdır.

Konvensiyanın əsas məqsədi bioloji müxtəlifliyin qorunması, ondan sabit istifadə olunması və birlikdə əldə edilən gəlirdən eyni səviyyədə ədalətli faydalanmaqdan ibarətdir. Biomüxtəliflik üzrə Konvensiya Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2000-ci ilin mart ayında ratifikasiya olunmuşdur.

2000-ci ilin yanvarında Monrealda Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiyaya Əlavə Protokol qəbul edilmişdir. XXI əsrin başlanğıcında ekologiya və ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən əsas beynəlxalq qurum isə Birləşmiş Millətlər Ətraf Mühit Proqramı - UNEP-dir (The United Nations Environment Programme). UNEP üzv dövlətlərin ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətini koordinasiya edir, inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühit siyasətlərinin və təcrübələrinin implementasiyasını həyata keçirir. Baş qərargahı Kenyanın paytaxtı Nairobi şəhərindədir. UNEP tərəfindən «Qlobal ekoloji perspektiv - 2000» proqramı qəbul edilmişdir. Yeni minillik üçün ətraf mühitin mühafizəsi problemələrinin həlli ancaq birgə səylərlə mümkündür.

Son illərdə Azərbaycanda ekoloji, o cümlədən bioloji müxtəlifliyin problemləri həlli vacib olan prioritetlər kimi müəyyən edilmiş və bu sahədə ciddi səylər göstərilir. Belə ki, bu problemlərin həlli istiqamətində xeyli işlər görülmüş, «Bitkilərin genetik ehtiyatlarına dair» Dövlət Proqramı, «Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə» Milli Fəaliyyət Planı, «Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair» Milli Proqram və digər proqramlar qəbul edilərək həyata keçirilir.

Orhus Konvensiyası 1998-ci ilin iyun ayında Danimarkanın Orhus şəhərində qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə bu Konvensiyaya qoşulmuşdur. Orhus Konvensiyası ətraf mühit hüquqları ilə insan hüquqlarını birləşdirən bir müqavilədir. Bu Konvensiyanın qəbul edilməsi əhalinin ekoloji, o cümlədən bioloji müxtəliflik haqqında məlumatlandırılmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Ölkənin «Bioloji müxtəliflik barədə» Konvensiya qarşısında götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il dekabr tarixli Fərmanına əsasən Bioloji müxtəlifliyin Genetik Ehtiyatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Dövlət Komissiyasının yaratdığı Tədqiqat Şurasının rəhbərliyi, Qlobal Ekoloji Fondunun və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının Azərbaycandakı Nümayəndəliyinin dəstəyi və respublikanın bütün maraqlı tərəflərinin iştirakı ilə ölkədə bioloji müxtəlifliyin qorunub mühafizə edilməsi və davamlı istifadəsini təmin etmək üçün 2003-cü ildə müvafiq Strategiya və Fəaliyyət planı hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Qafqaz regionunda ən zəngin təbii sərvətlərə malik ölkədir. Bioloji müxtəlifliyinə görə Azərbaycan dünyada özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Burada zəngin bitki və heyvan növləri cəmlənmişdir. Müasir Azərbaycan faunası 18000 canlıdan ibarət olub məməlilərin 97 növünü əhatə edir, bunlar 7 dəstəyə, 22 ailəyə və 39 cinsə daxildir. Təkcə onurğalılar faunamızda 700 növlə təmsil olunmuşdur. «Qırmızı Kitab»a yarasaların 3, yırtıcıların 7 və dırnaqlıların 4 növü daxil edilmişdir. Azərbaycanın «Qırmızı kitab»ına daxil edilən məməlilərdən ceyran, bəbir, sarıma (safsar), zolaqlı kaftar və vaşağı göstərmək olar.

Respublikanın quş faunası 357 növ və yarımnövü əhatə edən 17 dəstəni təmsil edir. «Qırmızı kitab»a 9 dəstəyə aid olan 36 növ daxil edilmişdir: yırtıcıların 11, toyuqkimilərin 5, yastıdimdiklərin 4, göyərçinkimilərin 1, durnakimilərin 4, sərçəkimilərin 3, leyləkkimilərin 3, kürəkayaqlıların 2 növü. Adları Qırmızı kitaba salınmış

quşlardan sultan toyuğu, turac, çöl qartal, talış qırqovulu, şahin. qəşəng dovdaq, ağquyruq qartal, qu quşu, qıvrımlələk qutan, qırmızıdöş qaz, ərsindimdik, mərmər cürə və s. göstərmək olar.

Azərbaycanın su hövzələrində balıqların 10 dəstəyə, 16 ailəyə aid olan 100-ə yaxın növ və yarımnoyvu yaşayır. Onların üçdə biri ancaq dəniz həyat tərzini keçirir, qalan hissəsi isə şirin su hövzələrində yaşayır. Azərbaycanın "Qırmızı kitab"ına 5 növ daxil edilmişdir: qızılxallı, ilanbalığı, poru, qılınbalıq və dəniz sıfı, amfibiya və reptillərin 67 növ və yarımnoyvu respublikamızda yaşayır. "Qırmızı kitab"a 13 növ və yarımnoyvu daxil edilmişdir. Onlardan kiçik asiya gürzəsi, eskulap ilanı, adi triton, qafqaz xaçlıçası, girdəbaş yovşanlıq kərtənkələsi, aralıq dənizi tısbağasını göstərmək olar.

Azərbaycanın həşəratlar aləmi son dərəcə zəngin olub 25 minə yaxın növü əhatə edir. "Qırmızı kitab"a 40 növ pulcuqlu qanadlılar, sərtqanadlılar və pərdəqanadlılar dəstəsinin nümayəndələri daxil edilmişdir.

Adı Azərbaycanın "Qırmızı kitab"ına salınmış kəpənəklərdən şərqçi aleksandra yelkincəyi, şəfəqsəçən, talış brameyası, avronina sarıcası, apollon, tamara alacası, nurduman apollonu, alp sarıcası, kəlləşəkilli haf, alp satiri, iri tənək hafi, talış məxməri kəpənəyi, kürd sarıcası, ioniya bərqvuranı və hilatanı; əsl arı və böcəklərdən isə porçinski zolaqlı arı, dağistan zolaqlı arı, Mlokoseviç zolaqlı arı, fars zolaqlı arı, alp rozaliyası, Skovits uzun-bığı, qırmızı talış qaçağanı, qafqaz ilbizyeyən fisqırdanı, qəşəng böcək, fərat çapağanı, Solomon qızılböcəyi və palıd diserkasını göstərmək olar.

Tədqiqatçıların məlumatına görə respublikamızın florasında 4200 bitki növü məlumdur, onun 370-i Azərbaycanın endem bitkilərinə aiddir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində demək olar ki, bitki örtüyünün bütün tiplərinə – qədim meşə borealı, səhra, kserofit, bozqır, Qafqaz və adventiv bitki örtüyünə təsadüf edilir. Qədim meşə borealı florasına Talışda, Kiçik və Böyük Qafqaz dağlarında, kserofil və Qafqaz bitki tiplərinə və sırf boreal bitki tipinə isə respublikamızın bütün bölgələrində təsadüf edilir. Səhra bitki örtüyü əsasən Kür-Araz ovalığı və Abşeron yarımadası üçün səciyyəvidir. Göstərilən bitki tipləri bir çox bitki qruplaşmaları əmələ gətirir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı coğrafi landşaft bölgələrinin flora zənginliyi müxtəlifdir. Naxçıvan MR-in ərazisi bitki növləri ilə daha zəngindir. Buranın bitki növləri respublika florasının 43%-ni təşkil edir. Quba-Qusar dağ massivinin bitki növləri floramızdakı bitki növlərinin 40%-ni, Kiçik Qafqazın mərkəzi dağlıq hissəsi 34,5%-ni, Böyük Qafqazın şərq massivi 29,4%-ni, Talışın dağlıq hissəsi 27%-ni təşkil edir. Kiçik Qafqazın şimal yamacında bitki növləri nisbətən azdır. Kiçik Qafqazın dağlıq hissəsinin aşağı dağətəyi massivi, Böyük Qafqazın dağlıq massivinin qərb hissəsi, Kür-Araz ovalığı florası orta dərəcədə (23-26%) bitki növləri ilə zəngindir. Kür düzənliyi, Abşeron yarımadası, Qobustan, Samur-Dəvəçi florasında bitki növləri azdır.

Respublika ərazisində 865-dən artıq şibyə, 500-ə qədər mamır növü vardır.

Azərbaycanın yabanı dendroflorasında 460-a yaxın ağac və kol növünə təsadüf olunur ki, bu da respublika florasındakı bitki növlərinin 11%-ni təşkil edir. Onların 70-i endem növü olub respublikamızdan kənarında bitmir. Azərbaycan florasında üçüncü dövrə aid olan reliktdən ağac və kollardan bitir. Onlardan eldar şamı, dəmirağac, ipək akasiyası, xəzərlələyi və b. göstərmək olar. Nadir və kökü kəsilmək təhlükəsi altında olan bir çox ağac və kol növləri Azərbaycanın "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir. Onlara ipək akasiyası, Xəzər lələyi, budaqlı danaya, dəmirağac, qarmaqvari şam, aptek dəfnəgiləsi, hirkan ənciri, qanadmeyvə yalanqoz, adi şabalıd, radde tozağacı, sarı rododendron, qafqaz rododendronu aiddir.

Azərbaycan florasına müxtəlif dərman, efiryağlı, dekorativ, meyvə, texniki və digər faydalı bitkilər daxildir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, insanın uzunmüddətli düşünülməz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində respublikamızın bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi deqradasiyaya məruz qalmış, dəyişilmiş, kasatlaşmış, azalmış, bəzən məhv edilmişdir.

Bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyinin pozulması və ya məhv edilməsi ilə əlaqədar respublikamızın bəzi regionlarında müasir bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi müasir iqlimə uyğun gəlmir. Bunu aşağıdakı misallarla izah etməyə çalışaq.

Kiçik Qafqazın şimal yamacında vaxtilə məhsuldar iberiya palıdı meşələri yayılan aşağı dağ-meşə qurşağının yerində hazırda çox yerdə kserofil qarətikan kolu üstünlük təşkil edən müxtəlif şiblək qruplaşmaları formalaşmışdır. Bunun əsas səbəbi oradakı palıdıqların məhv edilməsi, ərazinin kənd təsərrüfatı bitkiləri altında və ölüş kimi istifadə olunmasıdır. Meşəsizləşdirilmiş ərazilər yamacların baxarından və meyliyindən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə eroziyaya uğramışdır. Belə sahələrdə antropogen təzyiqləndirilsə, ilkin bioloji müxtəlifliyin bərpası prosesi konkret sahədə bioloji müxtəlifliyin pozulma dərəcəsindən, onun fiziki-coğrafi yerləşməsindən (dəniz səviyyəsindən yüksəkliyindən, yamacın cəhəti və dikliyindən), torpağın pozulma dərəcəsindən və s.-dən asılıdır. Məsələn, meşəsizləşdirilmiş dik yamaclarda palıd meşələrinin yerində formalaşan ikinci dərəcəli ağac cinslərindən (əsasən dəmirqara) ibarət ağaclıqarı mal-qaradan mühafizə etmək yolu ilə tədricən ilkin palıd meşəsini bərpa etmək olsa da, onun bioloji müxtəlifliyini olduğu kimi qaytarmaq mümkün deyildir.

Qaratikan üstünlük təşkil edən güclü dərəcədə eroziyaya məruz qalmış sahələrdə biosenoz (bitki növləri, heyvanat aləmi, mikroorqanizmlər) tamamilə pozulduğundan, biotop (torpaq) itirildiyindən ilkin bioloji müxtəlifliyi (məhsuldar palıd meşələrini) bərpa etmək qeyri-mümkündür. Belə sahələrdə yerli ağac növlərinin əkini yaxşı nəticə vermir, burada mövcud biotopa uyğun ağac növlərinin (eldar şamı, Krım şamı, saqqızağac, ardıc, söyüd-yarpaq armud) becərilməsi məqsədə uyğundur.

Meşə ekosistemlərinin bioloji müxtəlifliyinin intensiv deqradasiyası və məhv edilməsi respublikamızın bütün düzən re-gionlarında Kür-Araz ovalığı, Samur-Dəvəçi düzənliyi, Qanıx-Həftaran vadisi və Lənkəran ovalığında baş ver-mişdir. Bu ərazilərdə meşələr məhv edilərək kənd təsərrüfatı sahələri və meyvə bağları (ağrosenozlar) və ya seliteb landşaftlarla əvəz olunmuşdur.

Respublikanın bütün dağ sistemlərinin yüksək dağlıq zonasında subalp meşələri məhv edilmiş, ora uzunmüddətli intensiv yay otlaqları kimi istifadə olunduğundan meşənin yuxarı sərhədi 400-1000 m aşağı salınmış, nəticədə burada üstünlük təşkil edən tozağac, şərq palıdı və trautvetter ağcaqayını ağaclıqlarının bioloji müxtəliflik tamamilə məhv edilmişdir. Onların bioloji müxtəlifliyin antropogen seriyalarına yalnız dik qayalı yamaclarda təsadüf etmək olar .

Qoruqlar, yasaqlıqlar və milli parklar bioloji müxtəlifliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızdakı xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə təbii ehtiyatlar lazımi səviyyədə qorunmur. Qoruq, Milli park və yasaqlıq ərazilərində qanunsuz kəsilən ağaclara tez-tez rast gəlinir. Göygöl, Zaqatala, İlisu, İsmayılı qoruqlarında meşənin yuxarı sərhədi yay otlaqları kimi istifadə olunur. Qarayazı, Türyançay, Pirqulu qoruqlarında, həmçinin şəhər, qəsəbəətrafı yaşıl zonalarda, Yalama Milli Parkı meşə sahəsində isə ilboyu mal-qara otarılır. Bunun nəticəsində meşə ekosistemlərinin bioloji müxtəlifliyi bu və ya digər dərəcədə deqradasiyaya uğramışdır.

Vəhşi heyvanların yaşayış yerlərinin transformasiyası əsasən meşə örtüyünün məhv edilməsi, meşə ekosistemlərinin bioloji müxtəlifliyinin deqradasiyası və ağrosenozlarla əvəz edilməsi ilə əlaqədardır. Belə yerlərdə heyvanat aləminin bioloji müxtəlifliyinin deqradasiyası onların yaşayış yerlərinin (stasiyalarının) – yuvalarının, qışlama və çoxalma yerlərinin azalması ilə bağlıdır.

Fermer təsərrüfatlarının artması ilə əlaqədar şum sahələrinin genişlənməsi müşahidə olunur. Bu zaman heyvanat aləminin sonuncu qoruyucu stasiyaları yoxa çıxır, gəmiricilər, həşəratlar artır, onların (ziyanvericilərin) «partlayışı» nəticəsində kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatına böyük ziyan dəyir.

Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2006-cı il 24 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bura aşağıdakılar daxildir:

- *biomüxtəlifliyin qorunmasına yönəldilmiş bütün beynəlxalq konvensiyalara və digər ölkələrarası və regional müqavilələrə qoşulmaq;*

- *bioloji müxtəlifliyin əhəmiyyətli komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların qorunması üçün əlavə tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi;*

- *xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə müxtəlif qoruma statusuna malik olan bitki və heyvanat aləminin bərpası üçün müvafiq şəraitin yaradılması;*

- *nadir və kökü kəsilmək təhlükəsi olan bitki və heyvan növlərinin siyahısının dəqiqləşdirilməsi, onların genofondunun qorunmasının təmin edilməsi və onları xüsusi qorunan təbii ərazilərdə, nəbatat bağlarında, zooloji parklarda saxlanması üçün şəraitin yaradılması;*

- *Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ının ikinci nəşrinin təşkili. İri şəhərlərdə yeni nəbatat bağlarının yaradılması;*

- *biomüxtəliflik üçün təhlükənin və bunun nəticəsində ilk növbədə təsir atlına düşə biləcək təbii bitki və heyvan növlərinin proqnozlaşdırılması;*

- *Zəngin bioloji müxtəlifliyə malik olan ekosistemlərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;*

- *Kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvan növlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və qorunması;*

- *Bioloji müxtəlifliyin qorunması üzrə elmi tədqiqatların aparılması;*

- *Bioloji müxtəlifliyin inkişafının təşkilinin təmin edilməsi üçün torpaqların yaxşılaşdırılması, səmərəli istifadəsi və mühafizəsi;*

- *Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin genişləndirilməsi;*

- *Meşələrin BM-nin qorunması və səmərəli istifadəsi;*

- *Nadir və məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalmış bitki və heyvan növlərinin öz təbii məskənlərindən kənarında (ex-situ şəraitində) qorunması və bərpası;*

- *Əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi və təhsil səviyyəsinin artırılması.*

Bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə yönəldilən bu və digər tədbirlər Milli Strategiya və Fəaliyyət Planında geniş şərh olunmuşdur.

Son illər bəşəriyyəti narahat edən problemlərdən biri dünyada ekoloji gərginliyin artmasıdır. Bu baxımdan 2009-cu il dekabr ayının 7-də BMT Danimarkanın Kopenhagen şəhərində biomüxtəlifliyin mühafizəsi və Qlobal İstiləşmə ilə bağlı “İqlim” sammiti keçirilmişdir. Kopenhagen sammitində 2010-cu il "Beynəlxalq Biomüxtəliflik ili" elan olunmuşdur.

Hər il mayın 22-si beynəlxalq biomüxtəliflik günü kimi respublikamızda da qeyd olunur.

İsifadə olunmuş ədəbiyyat: Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, “Elm”, – 2006, səh.430-446.